

VII. Персоналії

- ⁴³ ІР НБУВ, ф. III, спр. 48615, арк. 5.
⁴⁴ ІР НБУВ, ф. III, спр. 20075, арк. 1.
⁴⁵ ІР НБУВ, ф. 29, спр. 1106, арк. 2-2 зв.
⁴⁶ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 1, арк. 68 зв.-69.
⁴⁷ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 1, арк. 71 зв.-72.
⁴⁸ Там само, арк. 73 зв.
⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 443, арк. 3.
⁵⁰ ПФА РАН, ф. 107, оп. 2, спр. 196, арк. 13.
⁵¹ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 84, арк. 4.
⁵² ІР НБУВ, ф. 2058, спр. 603, арк. 1.
⁵³ ПФА РАН, ф. 332, оп. 2, спр. 67, арк. 3, 5 зв.
⁵⁴ ІР НБУВ, ф. 33, спр. 6691, арк. 1 зв.-2.
⁵⁵ ПФА РАН, ф. 176, оп. 2, спр. 168, арк. 37 зв.
⁵⁶ ПФА РАН, ф. 825, оп. 2, спр. 84, арк. 72-73 зв.
⁵⁷ ІР НБУВ, ф. III, спр. 59020-59048.
⁵⁸ Детальніше про це див. у нашій публікації: Ульяновський В. І. Знаний і незнаний Володимир Іконніков // Іконніков В. Історичні портрети. — К., 2004. — С. 6–82.
⁵⁹ Платонов С. Ф. Владимир Степанович Иконников: Некролог // Анналы. — 1924. — № 4. — С. 256.
⁶⁰ ІР НБУВ, ф. III, спр. 49557, арк. 28 зв.
⁶¹ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 445, арк. 2 зв.
⁶² ІР НБУВ, ф. III, спр. 59061, арк. 2.
⁶³ ІР НБУВ, ф. III, спр. 49599-49651.
⁶⁴ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 2, арк. 138-139.
⁶⁵ РГБ ОР, ф. 239, п. 9, № 36, арк. 10 зв.
⁶⁶ Ульяновський В. І. Знаний і незнаний... — С. 51–53.
⁶⁷ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 2, арк. 139-142.
⁶⁸ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 77, 92 арк.
⁶⁹ ІР НБУВ, ф. III, спр. 48408, арк. 17 зв.
⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 849, спр. 67; ІР НБУВ, ф. 46, спр. 77-78.
⁷¹ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 510, арк. 2.
⁷² ІР НБУВ, ф. 46, спр. 78.
⁷³ ЦДІАК України, ф. 2058, оп. 1, опр. 296-306, 319-342.
⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 483, арк. 2 зв.
⁷⁵ РНБ ОР, ф. 874, оп. 1, спр. 121, арк. 377.
⁷⁶ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 1, арк. 79-80 зв.
⁷⁷ ПФА РАН, ф. 825, оп. 2, спр. 84, арк. 67-68 зв.
⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 849, спр. 53, арк. 1-2.
⁷⁹ Alma Mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920 рр. Матеріали, документи, спогади / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — Т. 1. — К., 2000. — С. 655-670.
⁸⁰ Там само. — С. 652-655.

Людмила Приходько

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олександр Сергійович Грушевський, молодший брат видатного українського історика і державного діяча М. С. Грушевського, належить до блискучої плеяди вітчизняних учених-істориків, які ідейно та організаційно творили підвалини української історичної науки в кінці XIX — на початку XX ст.

Завдання нашої розвідки — коротко проаналізувати історичні праці вченого і прокоментувати їх в контексті провідних ідей та тенденцій розвитку української історичної науки на зламі століть та національних визвольних змагань.

Актуальність дослідження історичної спадщини О. Грушевського зумовлене рядом суттєвих факторів.

По-перше, О. Грушевський не написав узагальнюючого методологічного твору з синтезованим викладом історії України, а його окремим зауваженням теоретичного характеру розпорошені по сторінках численних публікацій.

По-друге, вагомість наукових здобутків вченого визнавали його сучасники, але О. Грушевський все своє життя перебував у тіні свого знаменитого брата і згадувався в ук-

раїнській історіографії початку XX ст. побіжно.

По-третє, у радянські часи ім'я вченого було вирване з контексту української науки і викреслене з пам'яті поколінь сталінською тоталітарною машиною.

Завдяки розвитку грушевськознавства, активній співпраці вітчизняних учених і представників української наукової діаспори в умовах незалежної України життєвий і творчий шлях О. Грушевського починають серйозно вивчати, а публікації про нього збагачуються новими матеріалами і висновками. В оцінках дослідників підкреслюється, що О. Грушевський був визначним ученим, патріотом свого народу і мав непересічні заслуги перед українською наукою та культурою. Його наукова спадщина вражає своїм тематичним діапазоном, енциклопедичністю знань та універсальністю інтересів. Ученому належить більше сотні наукових праць, серед яких цінні дослідження з української історії, історіографії, етнографії, народознавства, фольклористики, історії української літератури. Він є одним із розробників концептуаль-

них засад розвитку української архівної і бібліотечної справи.

Сучасними українськими дослідниками ґрунтовно висвітлено внесок О. Грушевського у становлення й розвиток архівної справи, вітчизняної науки та освіти на початку ХХ ст. Однак внесок у підготовку молодішої генерації українських істориків та історична спадщина вченого — малодосліджена. Єдиною працею, в якій аналізується методологія та історичні погляди О. Грушевського як представника школи В. Антоновича, є монографія російського дослідника С. І. Михальченка «Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики)» (М., 1997)

З огляду на зазначене, підґрунтям для дослідження історичної спадщини О. Грушевського, його теоретичних поглядів має стати сучасна теоретико-методологічна модель вивчення минулого української історичної науки на зламі століть, що відкриває можливість історіографічного синтезу й узагальнення дослідницького досвіду вченого¹.

Щоб дати об'єктивну оцінку історичних праць О. Грушевського, розкрити особливості його творчої лабораторії, насамперед потрібний аналіз епохи, до якої належав учений, з урахуванням особливостей її суспільно-політичного життя, інтелектуального та історіографічного контексту і всього того, що пережила Україна та її інтелігенція в ті часи.

О. Грушевському було притаманне щасливе сполучення рис, потрібних історичному кінцю ХІХ — початку ХХ ст.: традиції роду Грушевських, глибокі знання історичного минулого своєї Батьківщини і здатність до праці для її майбутнього, талант ученого-дослідника. Йому судилося яскрава і водночас трагічна доля жити й творити у складний і відповідальний період української історії.

90-ті роки ХІХ — початок ХХ ст. — час глибинних перетворень у житті українського суспільства, вершина процесу національного відродження в українських землях. Саме в цей час відбувається ефективний розвиток наукового життя, особливо української історичної науки, яка вступає у фазу пасіонарного піднесення і досягає справжнього самовизначення й розквіту. Взаємодія української історіографії з національним відродженням в Україні постає як вирішальний чинник перетворення її на самостійну структуру, окремішню від російської, польської чи німецької². Протягом 80-х, 90-х рр. на початку ХХ ст., українські вчені досліджували усі сто-

рони життя українського народу в його минулому й сучасному. Історична самобутність і своєрідність культурно-національного типу в їхніх працях знайшла повне наукове обґрунтування. Провідна верства українських істориків цього періоду демонструвала чимало прикладів поєднання функцій продуцента історичної думки та її поширювача, тобто серед істориків-професіоналів були відомі діячі суспільно-політичного і просвітницького руху³. Життя і наукова творчість О. Грушевського є виразною ілюстрацією джерел, із яких поставала українська історична наука та її інтелектуальні традиції на зламі століть.

Залучення О. Грушевського до наукової роботи розпочалося під час навчання на історичному відділі історико-філологічного факультету Імператорського університету св. Володимира у Києві (1894–1899), який в ті роки був найбільшим науковим центром в Україні. Керівником його перших наукових досліджень був В. Антонович, славетний історик, археограф, етнограф, археолог, публіцист і громадський діяч, ключова постать в українській історіографії та українському національному русі другої половини ХІХ ст. О. Гермайзе писав, що В. Антонович репрезентував нове покоління істориків, які спиралися на раціоналізм і позитивізм, використовували статистику, звертали увагу на економічні процеси і створювали праці на численних документах. Цих істориків, на його думку можна назвати реалістими-народниками⁴. В розумінні історичного процесу В. Антонович багато перейняв від романтизму, знаменуючи своєю творчістю перехідний період від романтизму до позитивізму в українській історіографії⁵. В межах російської імперської історіографії В. Антонович був регіональним істориком, але в українській історіографії він відомий, окрім всього іншого, як творець демократично-народницької і національно-української концепції українського народу. В багатьох своїх історичних працях учений доводив, що український народ має власну провідну ідею — принцип общинності, рівноправності, демократизму. Протягом довгих століть український історичний процес міцно цементувався цією ідеєю. Енергія народу спрямовувалася на обстоювання свого внутрішнього, не політично-державного, а соціального, громадського устрою⁶. Вчений скептично ставився до державної влади і виступав з критикою її ролі як інструмента традиційних еліт. Його ставлення до неї залежало від того, наскільки держава сприяла покращенню матеріальних і духовних благ для своїх громадян. Попри певний скептицизм, В. Антоно-

VII. Персоналії

вич наголошував, що держава має виконувати позитивну роль в історичному процесі⁷. У своїй статті «Погляди українофілів» В. Антонович підтримував ідею федеральної держави, але за умови, що вона буде справедливою і гарантуватиме для всіх громадян рівні, включно з національними, права⁸. У вітчизняній історіографії вчений відіграв роль подібну Ранке в німецькій і світовій, саме в контексті впровадження нової методології історичного дослідження. Йдеться передусім про джерельну базу історичних праць, на основі якої аналізувалися історичні явища і події⁹. Відтоді, як зазначає О. Гермайзе, в українській історіографії закріплюється нова традиція документалізму¹⁰. Важливою гранню діяльності В. Антоновича була педагогічна праця, виховання молоді. В. Антонович підготував у Київському університеті цілу плеяду талановитих дослідників, які стали окрасою української історичної науки. Вчений зумів надихнути своїх учнів любов'ю до наукової праці і організувати надзвичайно широке дослідження ними української історії, керуючи їхніми першими науковими кроками. В. Антоновичу належить визначна роль у розбудові Київської документальної школи, яка була національною за задумом і духом. Школу документалістів об'єднувала історична тематика, що базувалася на джерельному дослідженні історії Правобережної України, а також методологія історичного дослідження. З цієї школи вийшли, зокрема, видатні дослідники П. Голубовський, М. Довнар-Запольський, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Дашкевич. Школа знайшла повне визнання не тільки в Україні, але й поза її межами, і від неї, за словами відомого українського історика з США О. Оглобина, пішла вся новітня українська історіографія¹¹. До київських документалістів належав і О. Грушевський¹².

Помітний вплив В. Антоновича на молодого вченого позначився в опрацюванні О. Грушевським специфічних тем, методології дослідження і світоглядних основах його історичних праць. Від свого вчителя О. Грушевський сприйняв уроки суворого документалізму, що передбачав постійне залучення нових документів, використання статистичних та актових даних, відхід від емоційного етнографізму, позитивізм — найпопулярнішу в ті часи філософську систему, а також висвітлення історичних процесів як прояв розвитку живого суспільного організму — нації¹³. Від В. Антоновича він запозичив принцип монографічного «обласного» дослідження історії України, інтерес до вічових

форм давньоруського життя, а також ідеї народництва і федералізму.

У своїх історичних працях О. Грушевський виступає як знавець та дослідник старої княжої доби, історії Великого Князівства Литовського, Гетьманщини, а також української історії, історіографії та культури XIX ст.

Першим серйозним науковим дослідженням ученого стала монографія «Пинское Полесье. Исторические очерки. (Очерки истории Турово-Пинского княжества XI–XIII вв. Ч. I. К., 1901. Ч. II. Туров, Городок и Пинск в составе В. К. Литовского. Пинское староство к. Боны. XIV–XVI вв. К., 1903)»¹⁴. Її цінність полягає передусім у багатоаспектній документальній історико-етнографічній базі, на основі якої побудована розповідь, що охоплює Пінське Полісся XI–XVI вв. Перша частина (медальна дипломна робота О. Грушевського, виконана під керівництвом В. Антоновича) була єдиною працею вченого, що належала до старої княжої доби. Ця робота, як і решта «обласних» праць учнів В. Антоновича, побудована за типовою схемою — спочатку автор подав географію краю, а потім його історію. Вчений приділив багато уваги з'ясуванню історично-географічних і хронологічних характеристик князівства. Детально розповів про особливості внутрішнього життя Турово-Пінського князівства в XI–XIII вв., туровських князів, їх діяльність, політичні плани та засоби їх реалізації. Тісні зв'язки Турово-Пінського князівства з Києвом змушували автора звертатися до головних подій та фактів київського політичного життя XI–XIII вв. Працюючи над першою частиною двокнижжя вчений користувався порадами М. Грушевського та В. Іконнікова.

Друга частина нарисів присвячена дослідженню політичного і соціально-економічного розвитку Турово-Пінського князівства XIV–XVI вв. в складі Великого Князівства Литовського. (Далі: ВКЛ). Литовська держава внаслідок підкорення великої частини Білорусії та України, ослаблених удільною системою і татарською навалою, становила собою конгломерат окремих земель, які протягом XIV–XVI в. зберігали певні локальні особливості, генетично пов'язані з ранніми етапами їхнього історичного розвитку. Її утворення було видатним організаційним зверненням, особливо з погляду на те, що воно було здійснене менше ніж за 150 років¹⁵. Окупація українсько-руських земель Литвою у XIV в. мала характер не завоювання, не чужоземної напасти, а прилучення і збирання земель Руської держави¹⁶. Завдяки

браку власних національних скристалізованих форм державного і суспільного життя, внутрішній культурній слабості ВКЛ підпало спочатку під вплив традицій Русі, що позначився в суспільній, економічній, релігійній та культурній царинах життя. В парі з цим «руським» характером держави йшов консерватизм литовської державної політики з своїм гаслом «Ми старини не рушаєм, а новини не уводим»¹⁷. Але, як показав час, цей відомий вислів був справедливим лише частково.

У другій частині нарисів О. Грушевський уважно досліджує історію включення Турово-Пінського князівства до складу ВКЛ, зовнішню і внутрішню політику тодішньої княжої держави, механізм стосунків верховних князів з місцевими правителями, життя і побут міст, їх населення. Вчений подав повну історичну географію князівства, яку він склав на підставі документальних джерел, головним чином, так званої ревізії пуц і перепису Пінського староства 50-х і 60-х років XVI ст. Ця розвідка є яскравим свідченням наукових уподобань вченого, зокрема його глибокого інтересу до історико-географічних досліджень. Особливу увагу автор звернув на систему землеволодіння (дворищне і волочна поміра), на питання організації адміністративної влади. Він подає опис замків, розповідає про відомих представників місцевого дворянства. Вчений доповнив чимало нового матеріалу до характеристики духовенства, військово-службового класу, міщан. До книги О. Грушевський включив 110 актів, цінність яких полягає передусім (автор зберіг мову оригіналів) у точності відображення місцевого побуту й провінційного життя в різних його проявах та сторонах. У цих ранніх історичних студіях О. Грушевського безпосередній вплив ідей В. Антоновича позначився на тематиці «обласного» дослідження, його хронологічних рамках, а також на структурі. Нариси написані у руслі позитивістської парадигми. Характерною рисою праць є велика увага до джерел, залучення архівної інформації, ґрунтовність її опрацювання. Вченому вдалося відтворити широку історичну панораму буття Турово-Пінського князівства XI–XVI вв., виявити самотність його еволюційного розвитку. Ця робота молодого вченого є цінним внеском у дослідження особливостей розвитку українських і білоруських земель «темної литовської доби», їх ролі у формуванні державних структур і культурних надбань ВКЛ. Отже, можна стверджувати, що наукове середовище Київського університету, школа В. Анто-

новича мали визначальне значення в становленні О. Грушевського як історика-професіонала і дали йому солідну базу знань й умінь теоретичного та практичного джерелознавства.

У 1918 р. вийшла друга велика праця О. Грушевського «Города В. Княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину»¹⁸. У передмові вчений писав, що вона присвячена дослідженню старовинного устрою міст, що сформувалися в стару княжу добу, зазнали певних впливів в епоху князів Литовських XIV–XVI в. поки Магдебурзьке право не змінило їх «старину». О. Грушевський викладає своєрідну концепцію розвитку литовських міст в їх історичній еволюції, спираючись на значний масив архівної інформації (акти Західної Росії, Південно-Західної Росії, Литовсько-Руської держави та ін.). Вчений детально зупиняється саме на «старині», старовинному укладі литовських міст, їх становищі, коли звичаєва норма права стає визначальною й санкціонованою центральною владою в земських уставних грамотах, різних господарських листах. Критерієм свого розподілу міст на «малі» і «великі» він визначає історичні традиції міста та його колишнє політичне значення. «Великі» міста — це Київ, Вітебськ, Смоленськ, Полоцьк, які споконвічно були важливими центрами політичного, економічного і віщого життя. Дослідник підкреслює стародавні відносини — зв'язок міста з волостю, детально студіює компетенцію та функції «великих» міст у цю епоху, звертаючи увагу на те, що населення «великих» міст старанно оберігало старі традиції рівноправності й самоуправління і активно захищало їх від господарських намісників, які намагалися порушити «старину» і посилити свою владу. «Малими» містами дослідник вважав старі міста (міста з давніми традиціями), що не встигли добитися грамот на вольності й привілеї, їх «старина» не була легально визнаною, а також міста, що виникли вже в литовську добу з причин військової оборони, і міста, що постали біля господарських палаців в силу економічних (головним чином, торгових) причин. О. Грушевський зазначає, що такі міста від самого свого початку були залежними від господарської адміністрації, не впливали на волость і не мали відпорних сил для боротьби за ту «старину», традиції якої в них не відчувалося. Намісник-державець, якій осідав в «малому» місті, діставав необмежену змогу панувати над усім життям, рушити «старину» міської

VII. Персоналії

громади. Вчений аналізує адміністративну й господарсько-фінансову діяльність намісників-державців, з'ясовує їх функції у місті, відношення до населення. Значна увага у праці приділена побуту міщанства, що подається на тлі його боротьби з центральним урядом за свою стародавню вольність.

О. Грушевський розглядав литовське панування як до певної міри сприятливе для розвитку старих общинних начал. Він доводив, що давньоруські традиції до кінця XIV ст. домінували, співіснували з литовською владою і зберігалися в житті руських міст ВКЛ. В той же час, дослідник зазначає, що у XV–XVI в. зміцніла центральна влада активно виступає проти «старини» «великих» і «малих» міст, посилюючи свій вплив на містах. Провідниками цієї політики були намісники-державці, які зосередили в своїх руках адміністративну владу, збір податків. Вони постійно втручалися у внутрішнє життя міста, діяльність віче і представників місцевої виборної влади, застосовували різні економічні утиски. Посилення їх влади сприяло обмеженню самостійності міст. Великі Князі Литовські всіляко підтримували ідею розширення спектру повноважень господарських намісників і намісників-державців.

О. Грушевський вважав, що запровадження Магдебурзького права послабило контроль урядової адміністрації та надавало містам більшої самостійності у вирішенні внутрішніх питань, але зруйнувало стародавні зв'язки міста з волостю. У студії характеристика життя міст, їх укладу і тої суми повсякденних відносин, яку ми визначаємо спільним поняттям «побут», подана автором вичерпно. Кожна авторська думка підтверджується великим фактичним матеріалом.

Продовженням досліджень ученого історії міст ВКЛ стали його студії «Соляні комори»(1917), «З міського життя в полудневих замках»(1917)¹⁹, «З економічного життя XVI в. З історії торговельних відносин»(1918)²⁰, «Митні комори»(1918)²¹, «Луцьке міщанство в XVI в.»(1927)²², «Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.» (1928)²³, «Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.»(1929)²⁴. Вони об'єднані спільною темою — дослідженням соціально-економічних умов розвитку міст Литовської держави в XVI ст. У цей період відбувається ломка усталеного життя, змінюються економічні підвалини, фіксуються нові соціальні відносини, в іншу стадію переходять і політичні умови існування ВКЛ. Литовська держава, яка базувалася на військово-

феодалному принципі, прийшла до конфлікту зі старим громадським ладом у питаннях економічних, землевласницьких. Логіка розвитку історичного процесу невблаганно штовхала Литву на шлях створення унітарної держави з Польщею. В міру того, як Литва робила кроки в напрямку до союзу з Польщею, загострювалися економічні, соціальні, релігійні конфлікти в щоденному житті суспільства. Рештки державності і самоуправління в українських землях швидко і незворотно зникали. Всебічне порушення традицій «старини», покривдження населення з боку адміністрації, наступ земельних магнатів на міста, захоплення міських земель, замкових сіл, обмеження щодо свободи торгу накладанням різних мит, нескінченні побори, намагання молодого торговельного капіталу вирватися з цих пут і вийти на шлях вільного розвитку — особливості Литовської держави XVI ст., змальовано О. Грушевським у згаданих розвідках стисло, навіть лаконічно, і яскраво.

Дослідження історії міст продовжує розвідка О. Грушевського «З київського ратушного господарства XIV в.», в якій на базі величезної кількості документів про господарство міських ратуш XIV ст., зокрема ратуші Києва, детально розповідається про складники цього господарства, звертається увага на побут, звичаєву культуру воевод, купців, міщан.

Студії О. Грушевського, присвячені дослідженню історії міст, істотно збагатили наукові уявлення про реалії їх політичного, соціально-економічного і культурного розвитку в окреслений період. Вони розкривають багатство і самобутність звичаєво-правових і культурних традицій українських міст, що мали давню історичну основу ще з часів княжої доби і це забезпечило їхнє збереження і розвиток в умовах багатовікового чужинського панування.

Помітний слід залишив О. Грушевський і в дослідженні Козацько-Гетьманської держави XVII–XVIII ст. Наприкінці XIX ст. і особливо у першій третині XX ст. національне відродження, певна політизація інтелектуальних пошуків і посилення державницько-територіального критерію в українській історичній науці закономірно зосередили увагу дослідників саме на цьому знаковому періоді національної минувшини, що надихав на усвідомлення й обґрунтування окремішності нації та необхідності побудови власної держави.

«Великий народний рух Хмельниччини вніс величезні зміни в суспільні відносини XVII в. Шабля козацька скасувала багато такого, що давно зложилося і здавалося

міцним»²⁵, — писав О. Грушевський. Вчений звернувся до надзвичайно складної та масштабної епохи, що поєднала в собі величезну кількість різних за своїм характером і змістом подій. Відбувалася руйнація старих суспільних відносин, формувалися нові соціальні сили, укладалися неоднозначні державні угоди. На українському політичному горизонті з'явилися нові історичні особи, які не змогли затьмарити постать великого гетьмана. У студіях «Гетьманські земельні універсали 1660-х — 1670-х років.», «З економічного життя українських монастирів в XVII–XVIII вв. Перші гетьманські універсали» (1914)²⁶, вчений аналізує землевласницькі відносини, зокрема, надання гетьманською владою земель старшині та монастирям. Перше питання, яке постає при вивченні земельної політики гетьманської влади — це стосунки між нею і царським урядом. Як ставився царський уряд до земельної політики гетьманської влади, як дивився він на свої земельні надання на території Гетьманщини, якщо вони були викликані певними проханнями з боку української старшини? Смерть Б. Хмельницького розв'язала руки тій частині козацтва, яка здавна мріяла про збагачення й закріплення за собою великої земельної власності та закріпачення селян. Погоня за маєтками та посадами, намагання зрівнятися в правах з російським дворянством змушували шукати підтримку в московського уряду. Заохочуючи соціальні апетити старшини, московський уряд на прийняття прохань та надання земель «дивився, як на своє право»²⁷, підкреслює О. Грушевський. Його позиція «нагадує потрібну ж позицію, зайняту спершу в справах військових, де московський уряд зараз же почав втручатись в військово командування»²⁸. Чи мала гетьманська влада достатньо сил протистояти цьому втручанням, особливо в часи боротьби претендентів на гетьманську булаву та зміни гетьманської політики? Слід наголосити, що відносини між гетьманом та царським урядом стосовно земельної політики в Гетьманщині позначилися на правовому статусі козацької старшини. Право надання земельної власності козацькій старшині від часів Б. Хмельницького зберіглося за гетьманами. А право надання маєтностей за умови несення військової служби на території Гетьманщини належало і царському уряду. Цар Олексій Михайлович у перші повоєнні роки надавав маєтки лише козацькій старшині на прохання зацікавлених осіб.

Грунтовно аналізуючи матеріал, учений доходить висновку про те, що починаючи від часів Б. Хмельницького гетьманська влада прагнула зберегти за собою прерогативу надання маєтностей старшині за умов військової служби, а царські грамоти сприймала лише як підтвердження своїх універсалів. Козацька старшина прагнула підтвердити власні права на маєтності царськими документами, вважаючи їх стабільнішими, порівняно з універсалами гетьманів, влада яких у другій половині XVII ст. була часом слабкою. Гетьмани поступово прибрали до своїх рук роздавання маєтків і сприймали відповідні царські грамоти як втручання московського уряду в їхню компетенцію. Це підтверджують гетьманські універсали 1660–1670-х р. О. Грушевський зазначав, що практика паралельного надання маєтностей царською і гетьманською владою вносила певні впливи російського права на місцеве українське. Це, зокрема, виявилось в перетворенні рангових земель і маєтностей у спадкові. Дослідник вважав, що ці історичні документи відображають тенденцію подальшого вироблення земельної політики, а також перехід від визвольних змагань до будівництва нового державного ладу. У студії «Гетьманські земельні універсали 1660–1670-х років» чимало цінних спостережень вченого стосовно відносин між гетьманською владою і московським урядом, станових настроїв козацької старшини, поляризації соціальних інтересів старшинської верхівки, рядового козацтва та селянства, формування адміністративної влади. Традиції привілейованого становища в суспільстві поширювались не тільки на козацьку старшину, а також на церкву і священнослужителів. У своїй праці «З економічного життя українських монастирів в XVII–XVIII вв.» О. Грушевський зазначає, що пам'ятаючи про те, що православне духовенство переслідувала шляхта, а також враховуючи, що частина його брала участь у Визвольній війні середини XVII ст., гетьманська влада, починаючи з часів Б. Хмельницького, підтримувала його клопотання стосовно надання земель і сприяла зміцненню його економічного становища.

Ще одна тема студій О. Грушевського — соціальне життя України на початку XVIII ст. — реалізована в працях «Глухів і Лебедин. (1708–1709)». «Розквартированне російських полків на Україні» (1907)²⁹. «По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців» (1907)³⁰, «По катастрофі 1708 р. Воєнні роботи» (1907)³¹. В центрі авторської роз-

VII. Персоналії

повіді — Північна війна, трагічні події, зв'язані з невдачею планів Мазепи, терор Петра I проти опозиції в Україні, конфіскація старшинських маєтностей, розквартирування московських військ в українських містах і селах, важка праця українських робітників на будівництві укріплень, ліній, каналів, північної столиці — нескінченні жертви української людності «для общего государственнаго блага». Аналізуючи маніфести, універсали, грамоти, документи про конфіскації, нагороди, про допити мазепинців, маловідомі листи Петра I та його сподвижників, О. Грушевський залучив значну кількість цінного джерельного матеріалу з історії складної боротьби українського народу за свою незалежність і державність.

Окремої уваги заслуговують праці О. Грушевського «К судьбе «Истории Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в.» (1906)³² і «К характеристике взглядов «Истории Руссов» (1908)³³, в яких учений висловив своє розуміння видатної пам'ятки української історіографії, проникнутої ідеалами національної свободи, самобутності й державності українського народу. Слід зазначити, що «Історія Русів» відкрила великий ряд історичних праць XIX — початку XX ст., які, науково розвиваючи ідеї цього твору, стали важливою складовою нового етапу національного відродження в Україні. Обґрунтовуючи й розвиваючи основні положення «народної історичної думи», О. Грушевський зробив історико-літературний критичний аналіз «Історії Русів» в контексті суспільно-політичних поглядів автора, його ідеології. У першій статті дослідник послідовно слідкує за долею твору і оцінками його в українській історіографії. Вчений підкреслює, що щира любов до України, зацікавленість її минулим, захопленість козацькими подвигами, живий й майстерний виклад зробили цей твір популярним в суспільстві. Впливи «Історії Русів» помітні у творах Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Маркевича, Є. Гребінки та ін. Водночас автор звертає увагу на контраст, що спостерігається у ставленні до пам'ятки на початку XIX ст. і наприкінці століття, зумовлене певними фактичними помилками у творі. Вчений наголошує, що головна думка аналізованого твору — це історія народу, а не провінції, а його змістом є доля корінного слов'янського населення Малоросії, що давно поселився тут і має сталу територію. Вчений підкреслює, що автор «Історії Русів» викладає самостійну точку

зору саме на незалежну історію українського народу і змінює таким чином усталене уявлення ніби історія Малоросії — це придатак історії Російської держави. Ця авторська думка стала своєрідним лейтмотивом студії О. Грушевського. Дослідник вважав, що навіть певні історичні неточності не змогли затьмарити життєдайної сили твору і заслуг автора пам'ятки, який намагався розповісти самобутню історію українського народу і привернути інтерес до неї в суспільстві. У другій своїй статті О. Грушевський ширше тлумачить текст, наводить численні уривки з твору, звертається до конкретних подій вітчизняної історії для того, щоб глибше розкрити погляди автора щодо стосунків України з сусідніми державами, її внутрішньої політичної ситуації XVI–XVIII ст. Найцікавішим для вченого є історичний світогляд, політичні, національні та соціальні погляди автора пам'ятки. О. Грушевський підкреслює його гуманізм і лібералізм — типові риси західноєвропейського просвітництва. Стосовно проблеми авторства вчений зауважив, що «Історія Русів» потребує подальшого глибокого вивчення, як і документи українського панства та інтелігенції XVIII ст. Заслугою О. Грушевського є те, що він ґрунтовно висвітлив суспільно-політичні погляди автора та правильно визначив концепцію твору. Дослідник подав свої спостереження над його проблематикою і поетикою, простежив характер оцінок твору в науковій літературі XIX ст. Найважливішою думкою пам'ятки вчений вважав ідею автономності, вільного, державного розвитку українського народу.

Помітне місце в історичній спадщині О. Грушевського займає дослідження витоків української історіографії, зокрема, цій темі присвячена його праця «З початків нової української історіографії» (1914)³⁴. Вчений пов'язує початки української історіографії з колекціонерами поміж українського лівобережного панства, для якого спомини про минуле мали особливе значення та ціну. Це було пов'язано з поширеною у XVIII ст. практикою розшукування фамільних паперів та офіційних документів, які б доводили походження більшості шляхетських родин від козацької старшини та діячів Гетьманщини. Доводячи давність свого роду, їхні нащадки мусили звернути особливу увагу на історичні зв'язки з минулим, простежити військову кар'єру своїх предків, їх участь у воєнних походах, відзнаки від уряду. Вчений вважав, що «такі історичні

розвідки мали підняти самосвідомість українського панства, озброїти його в можливій боротьбі з урядом за свої права і доказати... переконуюче дійсні права вищої верстви українського суспільства на шляхетство на рівні з російським дворянством»³⁵. Звужений на початку генеалогічними питаннями інтерес до минулого далі поширювався і захоплював інші моменти української історії, підкреслював учений. Розшукуючи в старих документах та актових книгах потрібні та цінні звістки про минуле роду, «любители старини малороссийской» звертали увагу на цікаві матеріали стосовно адміністративного устрою, господарської діяльності, колишнього побуту українського народу. Більшість колекціонерів цікавила місцева старовина. У цій студії О. Грушевський зумів розкрити важливу особливість розвитку української історіографії XVIII ст. — перехід від генеалогічних розвідок до вивчення місцевого краю.

Історичні студії О. Грушевського значною мірою торкалися також дослідження історії та культури XIX ст. Ученим створена оригінальна галерея портретів визначних діячів української історичної науки та літератури XIX ст. М. Костомарова³⁶, М. Максимовича, М. Маркевича³⁷, І. Франка³⁸, П. Куліша³⁹. Слід підкреслити багатоаспектність цих досліджень, широкий спектр проблем історичних, етнографічних, літературознавчих, розв'язаних ученим в цих працях. Дослідник не захоплюється деталізацією біографії вчених, а подає тільки необхідні факти, акцентуючи увагу на розкритті граней їх світогляду й пошуків. Певне історико-літературне, джерелознавче значення має праця О. Грушевського «Из жизни украинской интеллигенции 30-х годов» (1916)⁴⁰, в якій дослідник передусім через листування О. Стороженка — М. Маркевича висвітлив настрої української інтелігенції, підкреслюючи її інтерес до минулщини. Цікавими для народознавців будуть його розвідки «З настроїв і думок Кирило-Мефодіївського братства» (1914)⁴¹, «Литературные планы и надежды Кирилло-мефодиевского братства» (1914).

Завершуючи огляд історичних студій О. Грушевського, згадаємо ще про один напрямок праці вченого — це його діяльність як рецензента. Слід підкреслити основні риси його критичного стилю: об'єктивність, толерантність, глибокий аналіз, обстоювання власного бачення проблеми⁴².

Коло наукових питань, порушених О. Грушевським в його історичних студіях досить

широке й різноманітне. Здається, що О. Грушевський, талановитий дослідник, історик-документаліст, шукав своєї синтези української історії в історичних умовах певної доби і певного терену України, у взаємозв'язку подій, процесів, ідей, героїчних особистостей і простих, звичайних людей. Історичні студії вченого могли стати основою для великої праці з синтезованим викладом української історії.

Історична спадщина вченого відобразила цілісність і безперервність українського історичного процесу від часів старої княжої доби, а потім через литовсько-польський період, козацько-гетьманську державу XVII-XVIII ст., національне відродження XIX ст. до революційних змагань на початку XX ст. і становлення Української Народної Республіки. Як учений, О. Грушевський стояв на рівні сучасних йому вимог у розумінні предмету, завдань і методів історичної науки. Історичні погляди О. Грушевського зазнали впливів просвітницької, романтичної та позитивістської інтелектуальних течій. Але слід зазначити, що загалом він відчував на собі переважаючі впливи народницької історіографічної традиції, зокрема концепцій В. Антоновича. В центрі історичних досліджень О. Грушевського стояв народ-нація, творець українського історичного процесу, української державності. Він вважав за необхідне показати у своїх студіях на багатому джерельному матеріалі дійсний внесок українського народу в розвиток світової культури та його роль в європейській історії. Особливістю його історичних праць була помітна персоніфікація. Значну увагу О. Грушевський відводив героїчним особистостям. Особливо цікавою для вченого була людина, яка акумулювала енергію народу, відображала його історичні прагнення і суспільний поступ. Це позначилося на широкому спектрі оцінок ученим діячів української історії та культури. З огляду на пріоритетність в історичних працях О. Грушевського переважали історико-культурні та соціально-економічні дослідження. Ідеал науковості, об'єктивності, історизму, ціннісний підхід до минулого, наукова сумлінність, багатство архівного та історіографічного матеріалу були альфою і омегою його наукової творчості. В процесі аналізу історичної спадщини О. Грушевського, його публіцистичних творів, науково-організаційної діяльності вченого закономірно постає питання, чи відбулася певна еволюція його теоретичних поглядів від народництва до державництва. Бурхлива, стрімка, сповнена

VII. Персоналії

доленосних подій, епоха кінця XIX — початку XX ст., десятиліття наукової праці та досліджень, особистий і громадянський досвід звичайно додали нових думок, чимало корективів у світогляд ученого. Для того, щоб об'єктивно відповісти на це питання та уникнути модернізації історико-теоретичних поглядів ученого, потрібно здійснити комплексне дослідження його життя і наукової спадщини. Проте історичні твори, науково-організаційна, культурно-просвітницька та громадська діяльність О. Грушевського зробили значний внесок у процес закладання підвалин української державності.

¹ *Зашкільняк Л. О.* Методологія історії: проблеми предмету і структури // Укр. іст. наука на порозі XXI ст.: Підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). — Х., 1995. — С. 36–41; *Ковальський М. П.* Деякі теоретичні питання української історіографії // Під знаком Клію: на пошану Олени Опанович: Зб. статей. — Д., 1995. — С. 5–16; *Колеснік І. І.* Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Укр. іст. наука на порозі XXI ст.: Підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). — Х., 1995. — С. 42–48.

² *Колеснік І. І.* Українська історіографія. XVIII — початок XX століття. — К., 2000. — С. 7.

³ *Масненко В. В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // УІЖ. — 2002. — № 5. — С. 56.

⁴ *Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії* // Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 30–31.

⁵ *Зашкільняк Л.* Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // Укр. історик. — 1999. — № 2-4. — С. 34.

⁶ *Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії* // Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 28-29, 31.

⁷ *Клід Б.* Народництво Володимира Антоновича // Четверта академія пам'яті В. Антоновича. 26-27 березня 1998 р. — К., 1999. — С. 52.

⁸ *Антонович В.* Погляди українофілів // Антонович В. Твори. — С. 248.

⁹ *Винар Л.* Ранні історичні праці Михайла Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича // Укр. історик. — 1966. — № 3-4. — С. 20–21.

¹⁰ *Гермайзе О. В. Антонович в українській історіографії* // Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 30.

¹¹ *Оглоблин О.* Володимир Антонович та його історична школа // Оглоблин О. Студії з історії України: статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. — С. 205.

¹² *Багалій Д.* Нарис історії на соціально-економічному ґрунті. — К., 1928. — С. 37–40; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії: Державна школа. Історія. Політологія. Право. — К., 1996. — С. 135; *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — М.; Брянск, 1997. — С. 193–194.

¹³ *Ульяновський В.* Володимир Антонович: громадянин, учений, людина // В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні і публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 58.

¹⁴ *Грушевський А. С.* Пинское Полесье. Исторические очерки, XI–XIII вв. — Ч. I. — К., 1901. — 78 с.; Ч. II. XIV–XVI вв. — К., 1903. — 104 с.

¹⁵ *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1992. — С. 70.

¹⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. В XI т., XII кн. — Т. IV. — XIV–XVI вв. Відносини політичні. — К., 1993. — С. 98.

¹⁷ Там само. — С. 99.

¹⁸ *Грушевський А. С.* Города В. Княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. — К., 1918. — 240 с.

¹⁹ *Грушевський О.* З мійського життя в полудневих замках // Україна. — 1917. — Кн. 1–2. — С. 38–45.

²⁰ *Грушевський О.* З економічного життя XVI в. З історії торговельних відносин // Україна. — 1917. — Кн. 3-4. — С. 1–11.

²¹ *Грушевський О.* Митні комори // Україна. — 1918. — Кн. 1–2. — С. 21–31.

²² *Грушевський О.* Луцьке міщанство в XVI в. // Історично-географічний зб. ВУАН. — Т. 1. — К., 1927. — С. 1–12.

²³ *Грушевський О.* Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в. // Історично-географічний зб. ВУАН. — Т. 2. — К., 1928. — С. 1–9.

²⁴ *Грушевський О.* Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. // Історично-географічний зб. ВУАН. — Т. 3. — К., 1929. — С. 1–8.

²⁵ *Грушевський О.* З економічного життя українських монастирів XVII–XVIII вв. // Україна. — 1914. — Кн. 3. — С. 42.

²⁶ Там само. — С. 42–48.

²⁷ *Грушевський О.* Гетьманські земельні універсали 1660–1670 рр. — С. 1.

²⁸ Там само. — С. 4-5, 24.

²⁹ *Грушевський О.* Розквартирування російських полків на Україні // Записки НТШ. — 1907. — Кн. IV. — С. 5–25.

³⁰ *Грушевський О.* По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців // Записки НТШ. — 1907. — Кн. I. — С. 85–95.

³¹ Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Воєнні роботи // Записки НТШ. — 1907. — Кн. VI. — С. 21–35.

³² Грушевський А. К судьбе «Исторіи Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. — Кн. XIX, в. II. — К., 1906. — С. 51–70.

³³ Грушевський А. К характеристике взглядов «Исторіи Руссов» // Известия Отделения русского языка и словесности АН. — Т. XIII, Кн. I. — СПб., 1908. — С. 396–427.

³⁴ Грушевський О. З початків нової української історіографії // Україна. — 1914. — Кн. II. — С. 57–63.

³⁵ Там само. — С. 58.

³⁶ Грушевський А. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. — СПб., 1908. — 65 с.; Ранние этнографические работы Н. И. Костомарова. — СПб., 1911. — 44 с.; До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. — 1928. — Кн. III. — С. 50–57; Историчні статті Костомарова в «Основі» // Україна. — 1928. — Кн. IV. — С. 72–90.

³⁷ Грушевський А. Н. Маркевич: Из прошлого украинской литературы и этнографии. — СПб., 1911. — 82 с.

³⁸ Грушевський О. З етнографічних студій Ів. Франка. — К., 1918. — 8 с.

³⁹ Грушевський О. Историчні студії П. О. Куліша // Літ. наук. вісник. — 1919. — Кн. VII–IX. — С. 78–108.

⁴⁰ Грушевський А. Из жизни украинской интеллигенции 30-х годов. — Петроград, 1916. — 10 с.

⁴¹ Грушевський О. З настроїв і думок Кирило-мефодіївського братства // Україна. — 1914. — Кн. I. — С. 71–77.

⁴² Грушевський О. Рец. на : Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII–XIX в., Москва, 1913, ст. 340 // Україна. — 1919. — Кн. I. — С. 139–140; Рец. на: Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага 1924–1926, том I, вып. I–III, с. 288+266+220 // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 144–145.

Надія Павловська

ВПЛИВ О. С. ЛАППО-ДАНИЛЕВСЬКОГО НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ТА НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ В. І. ВЕРЕТЕННИКОВА

Видатний науковець, історик, педагог, який в 1920–1930-ті роки став основоположником українського архівознавства — Василь Іванович Веретенников народився 21 серпня (2 вересня) 1880 р. у російському місті Воронежі. Його батько, Веретенников Іван Васильович, одержав освіту в Санкт-Петербурзькому університеті, який закінчив як кандидат природничих наук. Воронежськими повітовими земськими зборами був обраний 13 жовтня 1876 р. почесним мировим суддею, 20 квітня 1879 р. — членом Воронежської міської управи, протягом 1881–1882 рр. входив до складу Воронежського у справах селянських присутствія. Міська дума Воронежа 20 грудня 1884 р. обрала І. В. Веретенникова товаришем директора міського банку¹. Вдало складалося його особисте життя. 1 листопада 1879 р. у віці 32 років він взяв шлюб з дочкою статського радника Фелікса Йосиповича Серимона — Єлизаветою Феліксівною². Згодом в заможній та освіченій родині підростав син — Василь. Як показує наше дослідження, він одержав належне виховання, був оточений любов'ю та увагою, які сприяли формуванню духовно ба-

гатої, всебічно розвиненої особистості. Про атмосферу, що панувала в родині, про стосунки між батьками і сином можемо судити на підставі тих нечисленних документів і свідчень сучасників подій, які дійшли до нас у вигляді спогадів, листів.

Надзвичайно цінний у цьому відношенні лист Євдокії Григорівни Белицької, яка, за її словами, протягом 30 років працювала у родині Веретенникових. «Какие это были прекрасные, благородные люди... Он очень любил мать», — пише вона у листі до спільного знайомого, мистецтвознавця П. С. Корнилова. Відданість, працю, турботу цієї жінки В. І. Веретенников цінував у найскрутніші періоди життя, коли і самому було непросто проіснувати. Залишавши Харків, В. І. Веретенников до самої війни прислав Є. Г. Белицькій пенсію та кошти на ремонт і опорядження могил батька і матері, похованих у Харкові на міському кладовищі³.

Про духовну близькість В. І. Веретенникова з батьком свідчать два його листи, написані в грудні 1910 р. перед захистом магістерської дисертації⁴. Відчувається, що батько в курсі